

МОДЕЛІ ПЕРЕКЛАДУ В ТЕОРІЇ ПЕРЕКЛАДОЗНАВСТВА

Бойко Я. В.

ВСТУП

Наукове знання, на відміну від релігійного, міфологічного, буденно-практичного та інших видів знання, є експериментально обґрунтованим і системно впорядкованим у форму наукової теорії. Системність і раціональність наукового пізнання визначає специфіку конкретно-наукового пізнавального процесу, спрямованого на визначення фундаментальних принципів осмислення об'єктів, їхніх категорійних ознак. Системний підхід у науковому пізнанні сприяє формуванню багаторівневої структури теоретико-емпіричного пізнання в конкретних науках, що ґрунтується на адекватних методах дослідження, таких як порівняння, ідеалізація, моделювання, систематизація та інші.

Моделювання – один із методів наукового пізнання. У широкому сенсі, моделювання – це особливий пізнавальний процес, ефективність якого проявляється тоді, коли неможливим є безпосереднє дослідження об'єкту пізнання, і він замінюється на схожий із ним замісник – модель, властивості якої надають інформацію про об'єкт пізнання або його частини. У гуманітарних науках моделювання отримало статус міждисциплінарності й постає універсальним інструментом мислення людини.

У ракурсі антропоцентричної парадигми перекладознавчих досліджень системно-раціональний підхід до вивчення мовних і мовленнєвих явищ склав надійну основу для розвитку теоретичної моделі перекладацької діяльності, яка передбачає дослідження мови в аспекті комунікативної функції, зосередження уваги на процесі комунікації, цілях і мотивах учасників комунікації, впливі екстралінгвальних чинників тощо. **Модель у перекладі** (від лат. *modulus* «міра, аналог, зразок, взірць») – це умовні схеми уявлення процесу перекладу, метою створення яких є спроба пояснити трансформацію тексту, вираженого засобами однієї мови, у відповідний текст, виражений засобами іншої мови¹.

¹ Іваницька Н.Л. «Модель» у металінгвістичній системі теоретичних постулатів. *Граматичні студії* : збірник наукових праць / наук. ред. А. П. Загнітко. Вінниця : ДонНУ, 2016. Вип. 2. С. 7–12.

За допомогою моделювання перекладознавці ставлять перед собою мету відтворити процес перекладу загалом, розкрити механізми перекладу, описати дії перекладача, його стратегію і тактику у процесі перекладу, вказати послідовні етапи переходу від оригіналу до перекладу, встановити рівень еквівалентності й адекватності перекладу як необхідної умови забезпечення успішного акту міжмовної комунікації.

Уперше поняття «модель перекладу» було введено Ю. Найдою, який, як зазначає Г.Г. Єнчева², мав на увазі використання в теорії перекладу різних методичних прийомів лінгвістичного дослідження (компонентного аналізу, семантичних перетворень, трансформацій тощо). Ю. Найда запропонував класичну схему перекладу «аналіз – перенесення – реконструювання», яка стала підґрунтям для створення нових, більш модифікованих моделей перекладу – лінгвістичних, комунікативних, психолінгвістичних, когнітивних і когнітивно-дискурсивних, які розглянемо далі більш детально.

1. Лінгвістичні моделі перекладу

Проблема моделювання мови розроблялася в межах структурної лінгвістики в 50–70-ті рр. ХХ ст. У лінгвістичній літературі термін «модель» уперше вжив американець З. Херріс у 1944 р., характеризуючи відмінність між методологічними прийомами лінгвістів С. Х'юмена та Е. Сепіра.

Більшість лінгвістичних моделей досить детально описувалися в працях 70–80-х рр. минулого століття. Так, Г. Глісон³ стверджує, що лінгвістичне моделювання передбачає вдавання до абстрагування та деталізування, що уможливорює перенесення знання з моделі, критерієм адекватності якої є експеримент, на оригінал. І.І. Ревзін⁴ зазначає, що модель має бути формальною та не лише пояснювати факти чи результати експерименту, а й передбачати можливу поведінку оригіналу, яка potwierджується внаслідок спостережень та експериментів. Р. Піотровський⁵ запропонував основні вимоги до моделі: 1) вона має бути не копією оригіналу, а його спрощеним, логічно конкретним аналогом; 2) повинна мати пояснювальну здатність

² Єнчева Г.Г. Лінгвокогнітивне моделювання процесу перекладу авіаційних термінів : дис... канд. наук: 10.02.16. Київ, 2011. 201 с.

³ Глісон Г. Введение в дескриптивную лингвистику. Москва: ЛКИ, 2008. 496 с.

⁴ Ревзін І.І. Логическая модель парадигмы и части речи. *Проблемы грамматического моделирования*. Москва : Наука, 1973. С. 3–24.

⁵ Піотровський Р.Г., Білан В.Н., Боркун А.К. Методи автоматического анализа и синтеза текста. Минск : Высшая школа, 1985. 222 с.

щодо наявних фактів; 3) має прогнозувати можливі закономірності й тенденції існування досліджуваного об'єкту; 4) підґрунтям моделювання має бути гіпотеза, перевірка якої потребує експерименту та накладання моделі на оригінал.

А. Баранов⁶ виокремлює *діахронічні, компонентні, імітувальні, прогностичні* моделі теоретичної лінгвістики. Є. Карпіловська⁷ вирізняє такі лінгвістичні моделі: *структурні, статичні, таксономічні, класифікаторні; динамічні, процесуальні, функціональні, мовні, мовленнєві, індуктивні, дедуктивні, гіпотетичні, відтворювальні*.

Створення *лінгвістичних моделей перекладу* відіграє важливу роль у розумінні механізмів перекладацьких перетворень. *Лінгвістична модель* представляє процес перекладу як міжмовну інтерпретацію, трансформацію, перетворення тексту оригіналу без втрати змісту, зберігаючи еквівалентність. Головне завдання лінгвістичного моделювання полягає в побудові «схеми», «парадигми», «структури» перекладу, які умовно відображають усі процеси і маніпуляції з вихідним текстом.

Процес перекладу в лінгвістичній теорії уявляється як поступове перетворення вихідного тексту в текст перекладу відповідно до тієї чи іншої моделі або із застосуванням різного роду перетворень. Л. Коломієць⁸ аналізує такі моделі процесу перекладу: *герменевтичну, діалектичну, інтерпретативну, рекреативну, психоаналітичну*, кілька різних видів *буквалістичної* моделі (*археологічна, комбінаторно-ігрова*) та *необуквалістичну*, що відображає переклад у міжпороговому, міжкультурному та міжмовному просторі. Серед інших моделей у перекладознавстві – *комунікативні й трансформаційні* моделі перекладу, *модель перекладу з мовою-посередником, психолінгвістична; денотативна, семантична, дискурсивна, інформативна* модель перекладу та ін.

Кожна з цих моделей є теоретичним представленням якогось одного аспекту процесу перекладу. У всіх них робиться спроба уявити, в який спосіб здійснюється власне процес перекладу, кінцевою метою якого є досягнення еквівалентності між оригінальним мовленнєвим твором та його перекладом.

⁶ Баранов А.Н. Введение в прикладную лингвистику. Москва, 2001. 360 с.

⁷ Карпіловська Є.А. Вступ до комп'ютерної лінгвістики. Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2006. 188 с.

⁸ Коломієць Л.В. Концептуально-методологічні засади сучасного українського поетичного перекладу (на матеріалі перекладів з англійської, ірландської та американської поезії) : монографія. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2004. 522 с.

Зупинимося більш детально на таких лінгвістичних моделях перекладу, як *денотативна* модель, *семантична* модель і *трансформаційна* модель.

Денотативна (або *ситуативна*) *модель перекладу* полягає в тому, що будь-яка ситуація може бути описана засобами будь-якої мови та передбачає ототожнення знаків двох мов із денотатами або референтами, тобто з предметами та явищами дійсності, на підставі єдності предметного світу, композити якого отримують позначення в мовах світу. Тобто, зрозумівши зміст оригіналу, перекладач визначає, яка ситуація в ньому описана, а потім описує цю ситуацію засобами мови перекладу. Перекладач компенсує відсутність відповідників у певних мовах коментарем, примітками, запозиченнями. Автори цієї моделі перекладу, а саме І.І. Ревзін та В.Ю. Розенцвейг, назвали цей процес інтерпретацією. Основною ідеєю цієї моделі є те, що будь-яка подія, предмет можуть бути описані по-різному, причому в кожній мові є свої усталені способи опису. Переклад відбувається не через мову, а через ситуацію. Ця модель перекладу відштовхується від змісту тексту та ототожнює зміст із ситуацією.

Семантична модель перекладу, автором якої є англійський дослідник Дж. Кетфорд⁹, демонструє процес ідентифікації релевантних семантичних елементів, які необхідні для передачі системи смислів вихідного тексту в кінцевому мовленнєвому творі. Тобто процес перекладу відбувається не на рівні слів та речень, а на рівні елементарних змістових компонентів, тобто сем. В основі цієї моделі лежить компонентний аналіз відповідників, що дозволяє розбивати значення мовних одиниць на більш дрібні елементарні смисли, і ці значення розглядаються як набір таких сем. Така модель оперує глибинними семантичними категоріями і структурами та передбачає досягнення адекватності через відповідність набору семантичних, конотативних, стильових ознак. Проте ця модель не передбачає відтворення образних та інших асоціацій під час перекладу, багатоплановість змісту тексту, використання одиниць у переносному значенні, не знаходиться місця для категорії цілей комунікації, що відіграє вирішальну роль у виборі засобів перекладу.

Трансформаційна модель перекладу розкриває правила перебудови синтаксичних схем будови речень, характерною рисою яких є загальність лексем і логіко-синтаксичних зв'язків, володіння принципами й параметрами вихідної та цільової мов, трансформацій та

⁹ Кетфорд Д.К. Лингвистическая теория перевода : Об одном аспекте прикладной лингвистики: пер. с англ. Москва, 2004. 208 с.

обмежень на них за певних умов¹⁰. Завдяки трансформаційній моделі перекладу можна визначити різні типи перекладацьких трансформацій; пояснити факти перекладу структур мови оригіналу, що не мають відповідників у мові перекладу; встановити відповідності між синтаксичними структурами оригіналу та перекладу; проникнути на глибинний рівень та віднайти ядерні структури зі спільними логіко-синтаксичними зв'язками, які здатні скласти основу міжмовної еквівалентності.

2. Комунікативні моделі перекладу

Комунікація – це міжособистісне спілкування, метою якого є встановлення взаєморозуміння, а міжкультурна комунікація – це особливий вид комунікації чи спілкування між носіями різних мов і різних культур. Комунікативний підхід розглядає переклад як акт двомовної комунікації, включаючи різні екстралінгвальні та комунікативні фактори, що впливають на перекладача в процесі перекладу. Бурхливий розвиток *комунікативних моделей* починається від створення комунікативної моделі знаку як визначеної мовленнєвої події в сукупності з життєвою ситуацією австрійським філологом К. Бюлером на початку ХХ ст.

Прагматичні основи *комунікативної моделі перекладу* були закладені Лейпцизькою школою О. Каде¹¹. Такі моделі є різноманітними за кількістю складників та способом їх взаємодії (Л. Латишев, А. Попович, А. Швейцер).

Німецький дослідник О. Каде запропонував модель процесу перекладу, спираючись на загальну теорію комунікації, в якій переклад подано як процес двомовної комунікації, який ґрунтується на обміні закодованою інформацією через певні інформаційні (письмові чи усні) канали зв'язку з урахуванням жанру (мова): 1) комунікація між адресантом тексту та адресатом-перекладачем; 2) перекладач, який відіграє роль перекодувальної ланки, змінює код М1→М2; 3) комунікація між перекладачем-адресантом і кінцевим реципієнтом. Ця модель полягає у відповідності між дією на перекладача як на одержувача оригінального мовленнєвого твору та його наміром як відправника з реалізації повідомлення засобами іншої мови, що

¹⁰ Селіванова О.О. Проблема диференціації перекладацьких трансформацій. *Нова філологія*. 2012. № 50. С. 201–208. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Novfil_2012_50_58

¹¹ Каде О. Проблемы перевода в свете теории коммуникации. *Вопросы теории перевода в зарубежной лингвистике* : сб. статей. Москва, 1978. С. 69–90.

становить передумову еквівалентності між вихідним та цільовим повідомленням.

Комунікативна модель перекладу Л. Латишева¹², в якій перекладацька діяльність розглядається в контексті мови перекладу, її норм та уявлень перекладача про правильне та найкрасивіше мовлення мовою перекладу, виявляється у вигляді низки послідовних операцій, кожна з яких спрямована на подолання розходження систем вихідної та цільової мов, їх норм, відповідних узусів та інших інформаційних запасів. У цій концепції переклад набуває вигляду процесу багаторазового перебору та відсіювання варіантів, а перекладач здійснює трансформацію буквального перекладу, який присутній у свідомості перекладача. Ця модель дає один із можливих описів власне механізму перекладу, а не лише тих факторів, які зумовлюють функціонування цього механізму. Вона дає можливість замислитися про одиницю перекладу, позаяк неодноразово повертаючись до первинного варіанту, покращуючи його, перекладач оперує не всім мовленнєвим твором у цілому, він вибирає найкращий варіант, працюючи з певною частиною тексту.

А. Швейцер¹³ сформулював свою *комунікативну модель перекладу*, ключовим поняттям якої є «динамічна еквівалентність» з урахуванням мовних і позамовних чинників. Ця модель складається з двох складників: 1) первинна комунікативна ситуація між відправником вихідного тексту й одержувачем цього тексту та іншим одержувачем – перекладачем; 2) вторинна комунікація між перекладачем-відправником та іноземним реципієнтом.

А. Попович¹⁴ доповнює модель А. Швейцера ще трьома складниками, які: 1) вказують на зв'язок між автором та перекладачем із погляду їхніх позицій у комунікативному процесі й виборі літературної стратегії; 2) визначають відмінність перекладу від оригіналу в побудові тексту, зважаючи на їхні жанрово-стилістичні характеристики; 3) враховують ситуацію реципієнтів оригіналу й перекладу.

Р. Мін'яр-Белоручев¹⁵ побудував свою *комунікативну модель перекладу* на основі моделі мовленнєвого акту Р. Якобсона, в якій комунікативний акт постає як система із шести компонентів:

¹² Латышев Л. К. Технология перевода. Москва: ВВИ, 2001. 280 с.

¹³ Швейцер А.Д. Теория перевода: статус, проблемы, аспекты. Изд. 2-е. Москва, 2009. 216 с.

¹⁴ Попович А. Проблемы художественного перевода: учебное пособие. Москва : Высшая школа, 1980. 199 с.

¹⁵ Миньяр-Белоручев Р.К. Теория и методы перевода. Москва : Московский лицей, 1996. 208 с.

відправника повідомлення, одержувача повідомлення, предметної ситуації, каналу зв'язку, мовного коду та самого повідомлення, кожному з яких може відповідати окрема мовленнєва функція, що домінує в мовленнєвому творі. Процес перекладу в моделі Р. Мін'яра-Белоручева подається як мовленнєвий акт, в якому подвоюються компоненти комунікації, що є основною відмінністю перекладу як виду мовленнєвої діяльності: два відправники, кожен зі своїми мотивами та цілями висловлювання, дві ситуації, два мовленнєві повідомлення, два адресати повідомлення. Перша фаза *комунікативних моделей перекладу* передбачає рефлексивне розуміння перекладачем світу смислів адресанта оригінального тексту, його програми інтерпретації для читача оригіналу, ступеня цінності текстової інформації та співвіднесеності її з вихідною культурою й буттям. Друга фаза перекладу є зіставленням внутрішньо висловленої рефлексії перекладача з кодом іншої мови в «міжпороговому» просторі інтерпретації/породження з урахуванням універсуму іншої культури та буття іншого етносу, що є підґрунтям для створення тексту перекладу.

В. Комісаров¹⁶ будує свою теорію перекладу навколо теорії мети комунікації, яка виражає домінуючу функцію всього висловлювання та пропонує розрізняти кілька рівнів еквівалентності залежно від того, яка частина змісту оригінального мовленнєвого твору зберігається в перекладі. Науковець уважає збереження мети комунікації достатньою умовою еквівалентності перекладу, що розв'язує одвічне питання про множинність перекладів того самого мовленнєвого твору: «необхідно лише, щоб переклад зберігав мету комунікації оригіналу, а конкретне рішення може бути різним». Ця теорія рівнів еквівалентності дозволила наблизитися до розв'язання проблеми еквівалентності мовленнєвого продукту, з яким перекладач проводить численні та складні трансформаційні операції.

В окремих дослідженнях перекладацькі моделі будуються на основі якогось одного різновиду перекладу. Так, А. Ширяєв¹⁷ запропонував комплексну *модель синхронного перекладу*, яка подає діяльність перекладача у вигляді трьох процесів, що паралельно протікають та тісно взаємодіють між собою: 1) орієнтування у вихідному тексті; 2) пошуку та прийняття перекладацьких рішень; 3) проведення перекладацьких дій. Переклад постає трифазним процесом унаслідок уведення проміжної фази – «пошук і вибір перекладацьких рішень», який полягає «у визначенні синтаксичної структури висловлювання мовою перекладу

¹⁶ Комиссаров В.Н. Современное переводоведение. Москва : ЭТС, 1999.

¹⁷ Ширяев А. Ф. Синхронный перевод: деятельность синхронного переводчика. Москва : Воениздат, 1979. 183 с.

та можливих варіантів її розвитку, визначення ролі породжуваного відрізка в цій синтаксичній структурі та його лексичного наповнення». Модель перекладу як трифазного процесу виявляється продуктивною і для загальної теорії перекладу, оскільки дозволяє інакше поглянути на механізми перекладацької діяльності в цілому.

Комунікативні моделі перекладу мають пізнавальну цінність, оскільки дозволяють поглянути на переклад не лише як на мовне явище, а і як на процес, особливості якого зумовлені найрізноманітнішими чинниками. У таких моделях певною мірою реалізується необхідний для сучасного перекладознавства синтез підходів до перекладу. Водночас у більшості з цих моделей та сама «перекодувальна ланка», власне переклад, тобто механізм перекладацького перетворення, виявляється нерозкритим. Ці моделі демонструють те, що змушує перекладача йти на ті чи інші перетворення системи смислів вихідного твору, але не показують, як відбувається сам процес перетворення.

3. Психолінгвістична модель перекладу

Психолінгвістична модель перекладу довгий час не отримувала належного розвитку у вітчизняній теорії перекладу, але згодом О.О. Леонтьєв¹⁸ здійснив у своїх працях ґрунтовний аналіз *психолінгвістичної моделі*. На думку науковця, *психолінгвістична модель* відображає феномени мовленнєво-мисленнєвої діяльності у «спрощеній формі для полегшеного їх вивчення в теоретичному та експериментальному плані». В. Белянін¹⁹ зазначає, що під час побудови *психолінгвістичної моделі перекладу* основу мають складати, з одного боку, лінгвістичні, з іншого – психологічні чинники організації та структури в описі об'єкта, тобто його цілісного відтворення. С.В. Засєкін²⁰ вважає, що формальні вербальні аспекти, такі як мовні ресурси, якими оперує перекладач, і невербальні психологічні ресурси його мислення мають відігравати головну роль у конструюванні моделі. Вчений вважає, що особливості когнітивного стилю перекладача тісно пов'язані з моделюванням самого перекладу засобами цільової мови. Тобто в цій моделі передбачається наявність мотиву, мети, «внутрішньої програми як згорнутого змісту оригінального тексту (концепту)» і його вербалізація усною або письмовою мовами, водночас проектування

¹⁸ Леонтьев А.А. Основы психолингвистики : учеб. для студ. высш. учеб. завед. Москва, 2005. 288 с.

¹⁹ Белянин В.П. Психолингвистика. Москва, 2008. 232 с.

²⁰ Zasyekin, S. Translation as a Psycholinguistic Phenomenon. *Journal of Psycholinguistic Research*, 2010. 39 (3). P. 225–234.

власного зовнішнього мовлення перекладача на зміст і форму вихідного тексту. Отже, процес перекладу в цій моделі включає дві фази: переклад із мови оригіналу на внутрішній код і, навпаки, переклад із внутрішнього коду мовою перекладу.

4. Когнітивні моделі перекладу

Когнітивний підхід трактує різні мовні процеси, категорії, одиниці перекладу та процес перекладу, зокрема в новому світлі, оскільки робота перекладача передбачає певні процеси, які відбуваються у сфері когнітивної діяльності та протікають у мовній свідомості особистості. Тому сучасне перекладознавство розглядається не лише з позицій лінгвістики, але й у світлі когнітивної парадигми наукового знання. Застосування когнітивного підходу в процесі перекладу передбачає залучення концептуальних, текстових, комунікативних і мовних чинників.

Удосконалення процедур моделювання структур знання, які стоять за семантикою мовних одиниць, є одною із центральних проблем концептології. Такі структури репрезентації знань, які становлять термінологічну базу когнітивного напрямку, *фрейми* (М. Минский, Ч. Филлмор), *фреймові мережі* (Г. Скрэгг), *прототипи* (E. Rosch), *пропозиціональні структури* (R. W. Langacker), *сценарії, ментальні простори* (G. Fauconnier), *образи-схеми концептів* (G. Lakoff), *складний образ* (R. W. Langacker), *ментальні моделі* (Ph. N. Johnson-Laird), *інтегративні простори*, або *бленди* (G. Fauconnier) можуть бути певною моделлю структуризації знання. Вибір концептуальної структури, тобто методики дослідження, визначається його матеріалом і завданнями. Матриця доменів є ефективним інструментом вивчення вербальної об'єктивації понять у різних дискурсах²¹. Вона визначається як набір доменів, сконцентрований навколо конкретного концепту і тому пояснює його зміст. Матриця є результатом «когнітивної операції формування значення знаку на тлі всього обсягу інформації, активованої цим знаком». Основні поняття картини світу у вигляді категоріальних концептів чи доменів отримують середовище об'єктивації в дискурсі, в якому стає можливим і виявлення причин їх появи, типу, якості, складників, кількості, способів виміру, результату, суб'єкта та об'єкта дії, об'єктів порівняння, які проявляються в метафорі, метонімії, метафонії. Отже, матричне моделювання

²¹ Бондаренко Е.В. Матричное моделирование базовых понятий картин мира. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія Романо-германська філологія. Методика викладання іноземних мов.* Харків, 2013. Випуск 73. № 1051. С. 6–11.

опорних понять картини світу становить будову структури зв'язків однойменного поняття концепту чи домену з іншими доменами в межах дифузної дуальності наукової та позанаукової картин світу.

Когнітивними структурами вважаються і *концептуальні поля*, котрі є «найбільш великими ментальними утвореннями, що включають у свій склад як різні типи когнітивних структур, так і різні форми ментальних репрезентацій». Ці когнітивні моделі, серед яких головна роль відводиться *фрейму*, розглядаються як основний механізм, що забезпечує обробку й збереження інформації про світ у свідомості людини.

В основі когнітивного підходу лежить уявлення процесу перекладу як мовленнєво-розумового процесу, в результаті якого у свідомості перекладача формуються певні смисли, на основі яких йде породження тексту перекладу. Процес перекладу можна кваліфікувати як інтерпретаційно-породжувальний дискурс, оскільки діяльність перекладача не є ізольованою, адже вона перебуває в складних діалогічних відношеннях із буттєвою сферою, семіотичним універсумом культури тексту оригіналу та перекладу.

Лінгвокогнітивний аспект перекладу знаходить своє логічне продовження в розробленні *когнітивної моделі перекладу*, що передбачає структурування баз даних із врахуванням когнітивних операцій, необхідних під час випрацювання методики перекладу та перекладацького аналізу. Аналіз процесу перекладу з погляду когнітивної лінгвістики здійснювали В. Вілс, П. Кусмаул, П. Зікінгер, А. Ферейра, С. Засекін, В. Демецька, Г. Єнчева, О. Ребрій та ін.

П. Зікінгер²², беручи за основу наукові результати у сфері симуляційної семантики, надає детальний опис *когнітивної моделі перекладу*. Перший етап – актуалізація перекладачем значення, вербалізованого в тексті перекладу, у формі ментальної симуляції, що виконує роль *tertium comparationis*. Другий етап – активація елементів ментального лексикону, які потенційно могли би підійти для її опису. Третій етап – процес прийняття рішення щодо вибору стратегії та прийому, тобто утворення похідної ментальної симуляції. Четвертий етап – об'єктивація ментальної симуляції попередньо вибраними мовними засобами. Ідея цієї моделі полягає в баченні когнітивної еквівалентності як оцінного критерію, що впливає на фінальне рішення перекладача щодо вибору мовних засобів під час когнітивного процесу порівняння двох ментальних симуляцій, а також сам факт ментального передбачення концептуалізації майбутніх читачів тексту.

²² Sickinger P. Aiming for Cognitive Equivalence. Mental Models as a Tertium Comparationis. for Translation and Empirical Semantics. *Research and Language*, 2017. Vol. 15:2. P. 213–236.

П. Кусмаул²³ пропонує схожу *когнітивну модель перекладу*: перший етап – приготування (аналіз тексту); другий етап – кристалізація (генерація і відкидання перших невдалих ідей, пошук оптимальних рішень); третій етап – ілюмінація (робота над проблематичними елементами); четвертий етап – оцінка. Ключовим когнітивним процесом під час перекладу є візуалізація та робота зі сценами, активованими фреймами.

Г.Г. Єнчева запропонувала таку *когнітивну модель перекладу*: перший етап – розуміння та осмислене сприйняття вихідного тексту; другий етап – на основі порівняння утворених фреймів тексту оригіналу й співвідносних фреймів здійснюється вибір стратегії перекладу; третій етап – вербалізація тексту засобами мови перекладу. У цій моделі фрейм вважається ментальною структурою.

Важливою складовою частиною *когнітивної моделі перекладу* є акцентування проміжного етапу прийняття рішень, де відбувається власне реалізація задуму перекладача. На цьому етапі здійснюється уявне створення динамічних фреймів на основі тексту оригіналу та їх співвідношення з еквівалентними фреймовими структурами мови перекладу; можливо виокремити прототипічні відповідники на основі прототипічних фрейм-структур; можна знайти пояснення вибору перекладачем тієї чи іншої перекладацької стратегії чи прийому. На думку Г.Г. Єнчевої, сукупність знань перекладача можна представити у вигляді *когнітивної моделі перекладу*, яка складається зі статичних (те, що апріорно є в пам'яті перекладача, той арсенал знань, яким він володіє) та динамічних (їх виявлення відбувається від впливом вербальних подразників) фреймів. Прототипною фрейм-структурою в тексті є синтаксична структура висловлювання, яка виділяється на основі емпіричного аналізу типових структур, тоді як семантичне наповнення тексту належить до змінної частини прототипної фрейм-структури. Центральними елементами процесу перекладу є динамічні (класифікаційний і ситуативний) фрейми та прототипні фрейм-структури. При цьому ситуативний фрейм містить немовні знання, структуровані за тематичною ознакою. Структура класифікаційних фреймів представлена вершинними рівнями, куди входять «завдання» фрейму і слоти, які заповнюються характерними прикладами.

О.В. Ребрій²⁴ обґрунтував комплексну *лінгвохудожню модель* перекладознавчого аналізу тексту, засновану на засадах текстоцентричності та цілісності, в якій першим етапом є доперекладне

²³ Kusmaul, P. Translation through Visualisation. *Meta*. 2005. 50(2). P. 378–391.

²⁴ Ребрій О.В. Сучасні концепції творчості у перекладі. Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2012. 375 с.

опрацювання першотвору для знаходження домінанти та вибору стратегії перекладу. Модель О.В. Ребрія має чотири складові частини: 1) образну (мікрообрази: мовні елементи й стилістичні одиниці; макрообрази: художні образи, які розкривають наслідки осмислення об'єкта, процесу чи явища; мегаобраз як найвищий ієрархічний рівень, домінанта, що керує іншими компонентами, визначає їх і перетворює; 2) текстову (зв'язність, інформативність, модальність, прагматична скерованість, цілісність); 3) прагматичну (імплікація, пресупозиція); 4) мовну (мовні засоби, що охоплюють перші три композити та зазнають усіляких замін і перетворень).

Когнітивна модель перекладу з мовою-посередником розглядається як еталонна система поєднання ознак двох мов або ж як гіпотетична концептуальна мова, що репрезентує зміст тексту й позбавлена особливостей мов оригіналу й перекладу. Дослідники припускають існування мови-посередника лише для двох мов під час перекладу тексту з однієї мови на іншу як посереднього простору між ними, який фактично сполучає дві мови. Так, мова-посередник містить еталонні ознаки, що не можуть бути цілком представлені в тій чи іншій мові, а наявні в кожній із мов частково.

Створення концептуального образу цільового тексту, вибір стратегії і прийому перекладу недоступні для спостереження, оскільки відбуваються у свідомості перекладача. Матеріальною репрезентацією стратегій і тактик, вибраних перекладачем, є мовні одиниці цільової мови, вжиті внаслідок застосування того чи іншого прийому перекладу. Саме за відповідністю когнітивного змісту і прагматичного ефекту одиниць цільового тексту одиницям оригіналу оцінюється якість перекладу і доречність застосування перекладачем стратегій і тактик.

5. Когнітивно-дискурсивні моделі перекладу

Розвиток когнітивно-дискурсивної парадигми (термін О.С. Кубрякової) дав поштовх тим студіям художньої семантики, які мають на меті моделювання семантики художнього тексту. Використаний з метою естетичної комунікації, художній текст функціонує як цілісна структура, в якій реалізовано єдиний задум автора. Адекватність розуміння художнього тексту означає відповідну до задуму автора інтерпретацію змісту естетичної комунікації. Специфіка художнього тексту полягає в тому, що за своєю природою його одиниці припускають множинність інтерпретацій, що призводить до неоднозначного розуміння всього твору.

Художні концепти як складники концептуальної картини світу в літературному творі, що втілюють індивідуально-авторське

світобачення, відрізняються від концептів культури та мовних концептів, на думку В.Г. Ніконової²⁵, за кількома параметрами: за змістом і способом експлікації, обсягом та історичною мінливістю. Виявлення контекстуальних утілень художнього концепту (Т.В. Бойко, О.О. Борисов, О.В. Ваховська, Н.П. Ізотова, В.Г. Ніконова, Г.М. Передерій) дозволяє реконструювати авторську картину світу, якою вона постає в художньому творі, простежити особливості інтерпретації письменником культурно-історичного досвіду, визначити систему уявлень, цінностей тощо у світобаченні літературної особистості, утілених у художньому тексті.

Когнітивне моделювання сприяє розкриттю імпліцитних когнітивних процесів людської свідомості, що дозволяє розкрити «архіструктуру» когнітивних механізмів перекладача. Переклад розгортається як послідовність етапів: визначення текстового концепту оригіналу та проектування його на картину світу цільової мови, визначення глобальної та локальної стратегій, тактик і прийомів перекладу, мовленнєва реалізація й аналіз перекладу.

Дискурсивна модель перекладу, запропонована О. Селівановою, ґрунтується на концепції діалогічності гуманітарного пізнання М.М. Бахтіна, а також теоретичного потенціалу комунікативної лінгвістики, лінгвосеміотики, етнопсихолінгвістики, лінгвокультурології, дискурсології, текстолінгвістики, лінгвосинергетики. Переклад розглядається як цілеспрямована лінгвопсихоментальна перетворююча діяльність особистості, яка співвідносить власний інтерпретативний процес першотвору з програмуванням інтерпретації адресатом перекладу.

Дискурсивна модель перекладу є цілісною системою, що включає ряд модулів як самостійних функціональних вузлів. Автор (адресант), читач (адресат) і перекладач як проміжна ланка, що здійснює трансформацію тексту джерела, складають антропні модулі перекладу, репрезентовані сферами індивідуальної свідомості, що включають ментальні лексикони, зв'язані з невербальним когнітивним простором, синхронізованими з полями колективної свідомості й етнокультури (відчуття, інтуїцію і трансценденцію), та одним чи двома мовними кодами. Ці композити забезпечують на основі багатопланових діалогічних відносин: породження модуля першотвору з вбудованою в нього програмою інтерактивності й інтерпретації; інтерпретації цього модуля перекладачем на основі власної сфери свідомості й інтерпретанти; перетворення шляхом зміни реєстрів ментальних

²⁵ Ніконова В.Г. Концептуальний простір трагічного в п'єсах Шекспіра: поетико-когнітивний аналіз : дис. доктора філол. наук : 10.02.04. Київ, 2008. 558 с.

лексиконів модуля першотвору; сприйняття його, виходячи з інтерпретанти свідомості, адресатом перекладу.

Процес перекладу в *інформативній моделі* ґрунтується на інтелектуальних характеристиках автора тексту та перекладача (Р.К. Мін'яр-Белоручев). Основою моделі є сприйняття та усвідомлення різних типів інформації в тексті в повному обсязі, з усіма змістовими, стилістичними, ситуативними та іншими фоновими особливостями, щоб мовою перекладу перетворити інформаційний масив для оптимального сприйняття його адресатом перекладу. Інформаційний запас, який отримує перекладач і адресант, зв'язуючи мовний знак із дійсністю, Р.К. Мін'яр-Белоручев класифікує за ступенями: 1) співвіднесення лексичної одиниці з певною сферою життя; 2) «родова» конкретизація значення лексеми шляхом зв'язування його з окремим фрагментом цієї сфери; 3) «видова» віднесеність предмета чи явища, позначеного одиницею мовлення; 4) детальні відомості про денотат; 5) глибинне розуміння сутності предмета, явища, дії. Окрім ключової інформації, в тексті є додаткова, уточнююча, повторювальна і нульова.

Інформативна модель перекладу Р.К. Мін'яра-Белоручева може застосовуватися для вичленовування даних різної комунікативної цінності. Однак під час перекладу передається лише та інформація, що є значимою для адресата. У межах *інформативної моделі перекладу* перекладач може скористатися методом сегментації, методом записів або методом трансформації вихідного тексту. Метод сегментації використовується для письмового перекладу і включає такі операції: підготовка відрізка тексту відповідної величини; сегментація визначеного відрізка; виявлення домінуючої інформації сегмента; вільне економне позначення виявленої домінуючої інформації; породження тексту мовою перекладу; редагування отриманого тексту шляхом його зіставлення з текстом оригіналу. Така модель зазвичай виявляє етнокультурну установку, враховує своєрідність культур і бачення світу, онтологій етносів.

В основі *інтерпретативної моделі перекладу* лежить уявлення про процес перекладу, який спирається на розумові процеси інтерпретації тексту. Саме розуміння тексту оригіналу і передача його в тексті перекладу є основою цієї моделі. Французькі лінгвісти Д. Селескович і М. Ледерер²⁶ виділяють три рівня здійснення перекладу: мотиваційний (відбір варіантів у мові перекладу для репрезентації певного слова мови

²⁶ Seleskovitch D., Lederer M. *Interpréter pour traduire*. Paris : Didier érudition, 1984. 311 p.

оригіналу); значеннєвий (переклад семантики висловлювань чи фраз); смисловий (передача смислової інформації, закладеної в текстах).

Основні поняття, закладені в *інтерпретативній моделі перекладу*: «інтерпретація» (знаходження відповідного засобу вираження певного сенсу в конкретному часі й контексті) і «девербалізація» (відділення сенсу від його мовного вираження). Д. Селескович і М. Ледерер стверджують, що більша частина тексту підлягає саме інтерпретації, тобто розкриттю тих ідей, що виражені за допомогою певних висловлювань. Відповідно, головним завданням перекладача стає розуміння мовлення з подальшою його передачею адресату доступним способом. Згідно з інтерпретативною теорією, об'єктом перекладу слід уважати смисл, розкриття якого залежить від лінгвістичних та екстралінгвальних компетенцій перекладача, а саме: знання ситуації, під впливом якої формується висловлювання; вербального контексту, тобто одночасного зберігання в пам'яті перекладача комплексу слів, що дозволять уникнути полісемічності наступного компонента мовленнєвого ланцюга; когнітивного контексту – динамічної єдності інформативних фактів, що надає слухачу процес розгортання мовлення.

ВИСНОВКИ

У роботі надано теоретичну характеристику *лінгвістичній, комунікативній, психолінгвістичній, когнітивній і когнітивно-дискурсивній моделям перекладу*. Процес моделювання включає такі етапи: фіксування фактів, що потребують пояснення; висування гіпотез для пояснення фактів; реалізація гіпотез у вигляді моделей, що не тільки пояснюють вихідні факти, але й передбачають нові факти, які раніше не спостерігалися; експериментальна перевірка моделі.

Детально розглянуто основні типи *лінгвістичних моделей* (денотативна модель, семантична модель і трансформаційна модель) та їх застосування для розв'язання різноманітних лінгвістичних задач. Завдяки *комунікативним моделям*, які різняться за кількістю складників і способом їх взаємодії, перекладач зможе відтворити не лише лінгвістичні особливості мовлення в тексті оригінального повідомлення, але й соціокультурний образ мовця, який утілює цей текст. Процес перекладу в *психолінгвістичній моделі* включає дві фази: переклад із мови оригіналу на внутрішній код і, навпаки, переклад із внутрішнього коду мовою перекладу.

В основі когнітивного підходу лежить уявлення процесу перекладу як мовленнєво-розумового процесу, в результаті якого перекладач свідомо або несвідомо включає в нього власне розуміння оригіналу і встановлює баланс зіставлення двох мов, культур, онтологій. *Когнітивні моделі перекладу* передбачають структурування баз даних

з урахуванням когнітивних структур (фреймів, фреймових мереж, прототипів, пропозиціональних структур, сценаріїв, ментальних просторів, образ-схем концептів, складних образів, ментальних моделей, інтегративних просторів, або блендів, концептуальних полів), необхідних у випрацюванні методики перекладу та перекладацького аналізу. *Когнітивно-дискурсивні моделі* мають на меті моделювання семантики художнього тексту, специфіка якого полягає в множинності інтерпретацій, що спричиняє неоднозначність розуміння всього твору.

Моделювання мовних явищ є сьогодні надзвичайно актуальним і потребує подальших досліджень, оскільки ще є багато невирішених питань. Перспективою подальших досліджень у цьому напрямку вважаємо побудову когнітивної моделі діахронної множинності перекладів часово віддаленого першотвору.

АНОТАЦІЯ

Статтю присвячено вивченню моделі перекладу в теорії перекладознавства. Надано визначення поняттю «модель» у ракурсі антропоцентрично та функціонально орієнтованого когнітивно-комунікативного підходів. Розглянуто основні типи лінгвістичних моделей (денотативна, семантична і трансформаційна) та особливості їх застосування для розв'язання різноманітних лінгвістичних задач. Розглянуто особливості комунікативної та когнітивно-дискурсивної теорій перекладу, в ході яких породжується і набуває мовного оформлення нова когнітивна сутність – концепт цільового тексту. Застосування когнітивного підходу в процесі перекладу передбачає залучення концептуальних, текстових, комунікативних і мовних чинників. Когнітивне моделювання сприяє розкриттю імпліцитних когнітивних процесів людської свідомості, що дозволяє розкрити «архіструктуру» когнітивних механізмів перекладача. Переклад розгортається як послідовність етапів: визначення текстового концепту оригіналу та проектування його на картину світу цільової мови, визначення глобальної та локальної стратегій, тактик і прийомів перекладу, мовленнєва реалізація й аналіз перекладу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баранов А.Н. Введение в прикладную лингвистику. Москва, 2001. 360 с.

2. Бондаренко Е.В. Матричное моделирование базовых понятий картин мира. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія Романо-германська філологія. Методика викладання іноземних мов*. Харків, 2013. Випуск 73. № 1051. С. 6–11.

3. Беянин В.П. Психолінгвістика. Москва, 2008. 232 с.

4. Глисон Г. Введение в дескриптивную лингвистику. Москва : ЛКИ, 2008. 496 с.
5. Єнчева Г.Г. Лінгвокогнітивне моделювання процесу перекладу авіаційних термінів : дис... канд. наук : 10.02.16. Київ, 2011. 201 с.
6. Іваницька Н.Л. «Модель» у металінгвістичній системі теоретичних постулатів. *Граматичні студії* : збірник наукових праць / наук. ред. А.П. Загнітко. Вінниця : ДонНУ, 2016. Вип. 2. С. 7–12.
7. Каде О. Проблемы перевода в свете теории коммуникации. *Вопросы теории перевода в зарубежной лингвистике* : сб. статей. Москва, 1978. С. 69–90.
8. Карпіловська Є.А. Вступ до комп'ютерної лінгвістики. Донецьк : ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2006. 188 с.
9. Кетфорд Д.К. Лингвистическая теория перевода : Об одном аспекте прикладной лингвистики : пер. с англ. Москва, 2004. 208 с.
10. Коломієць Л.В. Концептуально-методологічні засади сучасного українського поетичного перекладу (на матеріалі перекладів з англійської, ірландської та американської поезії) : монографія. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2004. 522 с.
11. Комиссаров В.Н. Современное переводоведение. Москва : ЭТС, 1999.
12. Латышев Л.К. Технология перевода. Москва : ВВИ, 2001. 280 с.
13. Леонтьев А.А. Основы психолингвистики : учеб. для студ. высш. учеб. завед. Москва, 2005. 288 с
14. Миньяр-Белоручев Р.К. Теория и методы перевода. Москва : Московский лицей, 1996. 208 с.
15. Ніконова В.Г. Концептуальний простір трагічного в п'єсах Шекспіра: поетико-когнітивний аналіз : дис. ... доктора філол. наук : 10.02.04. Київ, 2008. 558 с.
16. Пиотровский Р.Г., Билан В.Н., Боркун А.К. Методы автоматического анализа и синтеза текста. Минск : Высшая школа, 1985. 222 с.
17. Попович А. Проблемы художественного перевода : учебное пособие. Москва : Высшая школа, 1980. 199 с.
18. Ребрій О.В. Сучасні концепції творчості у перекладі. Харків : ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2012. 375 с.
19. Ревзин И.И. Логическая модель парадигмы и части речи. *Проблемы грамматического моделирования*. Москва : Наука, 1973. С. 3–24.
20. Селіванова О.О. Проблема диференціації перекладацьких трансформацій. *Нова філологія*. 2012. № 50. С. 201–208. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Novfil_2012_50_58

21. Швейцер А.Д. Теория перевода: статус, проблемы, аспекты. Изд. 2-е. Москва, 2009. 216 с.
22. Ширяев А.Ф. Синхронный перевод: деятельность синхронного переводчика. Москва : Воениздат, 1979. 183 с.
23. Kußmaul P. Translation through Visualisation. *Meta*. 2005. 50 (2). P. 378–391.
24. Seleskovitch D., Lederer M. Interpréter pour traduire. Paris : Didier érudition, 1984. 311 p.
25. Sickinger P. Aiming for Cognitive Equivalence. Mental Models as a Tertium Comparationis. for Translation and Empirical Semantics. *Research and Language*. 2017. Vol. 15:2. P. 213–236.
26. Zasyekin S. Translation as a Psycholinguistic Phenomenon. *Journal of Psycholinguistic Research*, 2010. 39 (3). P. 225–234.

Information about the author:

Boiko Ya. V.,

Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Translation

Dnipro University of Technology

19, Dmytra Yavornyts'koho avenue, Dnipro, 49005, Ukraine